

JUSTYNA KOTOWICZ*, ZOFIA WODNIECKA**,
KLAUDIA TONDOS**

*Uniwersytet Warszawski, Pracownia Lingwistyki Migowej

**Uniwersytet Jagielloński, Instytut Psychologii

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6284-5963>,

<https://orcid.org/0000-0002-2981-867X>, <https://org/0000-0002-8973-4304>

Dwujęzyczność migowo-mówiona słyszących osób mających G/głuchych rodziców (badania ankietowe dotyczące kontaktu polskiego języka migowego i fonicznej polszczyzny)*

**Sign-spoken bilingualism in hearing individuals
with D/deaf parents (a questionnaire-based study
on the contact between Polish Sign Language and spoken Polish)**

STRESZCZENIE

Prezentowane badanie dotyczyło dwujęzyczności migowo-fonicznej u słyszących osób mających G/głuchych rodziców (CODA, ang. *child of deaf adult*). W kontakcie polskiego języka migowego (PJM) i fonicznej polszczyzny może wystąpić: przełączanie się pomiędzy językami, łączenie kodów oraz symultaniczna komunikacja. Celem analizy było określenie, czy CODA dostrzegają te

* Chciałyśmy wyrazić podziękowania dla członków Pracowni Lingwistyki Migowej (w szczególności dla Pawła Rutkowskiego, Joanny Wójcickiej i Pawła Mostowskiego) za wsparcie merytoryczne dotyczące polskiego języka migowego. Dziękujemy też Paulinie Ciuraszkiewicz i Karolinie Motal za zbieranie danych i rekrutację, tłumaczom – Magdzie Schromovej i Bernardowi Kinowowi, oraz Stowarzyszeniu Coda Polska (w szczególności Małgorzacie Czajkowskiej-Kisil) za wsparcie w prowadzeniu badań. Pragniemy również bardzo serdecznie podziękować osobom badanym, które wzięły udział w projekcie i wsparły tym samym działanie na rzecz społeczności CODA.

zjawiska w swoim doświadczeniu językowym i czy mogą określić, z jakiego powodu są one obecne w ich wypowiedziach. 32 badanych opisało swoje doświadczenia językowe za pomocą Kwestionariusza językowego dla CODA. Wyniki wskazują, że większość badanych uważa, że łączy kody, natomiast występowanie pozostałych zjawisk było deklarowane w sposób zróżnicowany w grupie osób badanych. Jako przyczyny kontaktu PJM-u i fonicznej polszczyzny wymieniano: automatyczne działanie/przyzwyczajanie, brak słów w danym języku, dostosowanie się do potrzeb interlokutora czy wygodę.

Słowa kluczowe: polski język migowy, słyszące osoby mające G/głuchych rodziców, dwujęzyczność migowo-mówiona, kontakt językowy

SUMMARY

Presented research concerned sign-spoken bilingualism in hearing individuals with D/deaf parents (CODA, *Child of Deaf Adult*). When Polish Sign Language (*polski język migowy*, PJM) and spoken Polish are in contact, the following phenomena can be observed: code-switching, code-blending and simultaneous communication. The study aimed to investigate if CODAs observe the occurrence of the mentioned phenomena in their language experience and if they can clarify the reasons why those phenomena appear in their utterances. 32 participants described their languages' experience in the *Language Questionnaire for CODA*. The findings showed that the majority of participants consider that they used code-blending, whereas the occurrence of other two phenomena was declared with more diversity within the group. Four main causes of these phenomena were reported: automatic process/habit, lack of words in a given language, adaptation to the interlocutor's needs and comfortable communication.

Keywords: Polish Sign Language, child of deaf adult (CODA), sign-spoken bilingualism, language contact

WPROWADZENIE

Dotychczasowe badania nad neuronalnym podłożem przetwarzania języków (np. Marian i Spivey 2003) wskazują, że w umyśle osoby dwujęzycznej oba języki są aktywne i mają one wpływ na jej aktywność językową, nawet w sytuacji wymagającej użycia tylko jednego języka (Kroll, Bobb i Wodniecka 2006). Ta dwujęzyczna koaktywacja nie ogranicza się tylko do języków fonicznych, ale dotyczy również dwujęzyczności migowo-mówionej (Kovelman et al. 2009), rozumianej jako posługiwanie się językiem migowym¹ i językiem fonicznym

¹ Języki migowe są naturalnymi językami społeczności G/głuchych, pozwalającymi na pełną komunikację oraz tworzenie reprezentacji umysłowych (Świdziński i Gałkowski 2003). Aktualnie obserwuje się wzmożone zainteresowanie lingwistyką migową, która zajmuje się m.in. analizą fonologiczną, semantyczną, składniową i pragmatyczną języków migowych (Kuder, 2021; Łozińska 2012). Badania językoznawcze nad językami migowymi z jednej strony podkreślają istnienie wielu cech wspólnych dla języków migowych i fonicznych, a z drugiej wskazują specyfikę języków migowych, która wyraża się w częstszym występowaniu zjawisk, które w językach fonicznych albo nie są obserwowalne albo są stosunkowo rzadkie, np. ikoniczna motywacja jednostek leksykalnych, elementy mimiki wykorzystywane jako nośnik informacji gramatycznej lub przestrzeń pełniąc funkcje gramatyczne (Łozińska 2012).

(Grosjean 2013). Symultaniczna aktywacja obu tych języków została zaobserwowana podczas recepcji języka (Giezen et al. 2015; Shook i Marian 2012) oraz produkcji językowej (Pyers i Emmorey 2008). Wskazują na to np. wyniki badań nad komunikacją słyszących osób mających G/głuchych² rodziców (CODA, ang. *child of deaf adult*), które od urodzenia otoczone były dwoma językami: manualnym - używanym w najbliższej rodzinie, oraz mową – stosowaną w komunikacji ze słyszącym środowiskiem (dalsza rodzina lub rówieśnicy) (Lillo-Martin et al. 2014; Petitto et al. 2001; Pyers i Emmorey 2008; Singleton i Tittle 2000). W przeprowadzonych w USA badaniach (Pyers i Emmorey 2008) zaobserwowano, że CODA dodają mimiczne elementy gramatyki amerykańskiego języka migowego (ASL, ang. *American Sign Language*) do wypowiedzi w języku fonicznym³, która kierowana była do osoby nieznającej języka migowego. Innymi słowy, badaczki wskazały na istnienie wpływu języka migowego na wypowiedzi foniczne CODA. Warto jednak podkreślić, że badania te dotyczyły jedynie społeczności CODA w USA, a w Polsce dotychczas pojawiło się bardzo niewiele analiz języka CODA (np. Zaborniak-Sobczak, Perenc 2017; Zaborniak-Sobczak 2021; Zaorska 1996). Celem niniejszego artykułu jest wypełnienie istniejącej luki w badaniach nad dwujęzycznością migowo-mówioną⁴ dotyczącą tego, czy CODA deklaruje występowanie wybranych zjawisk językowych związanych z kontaktem polskiego języka migowego (PJM) i języka polskiego w swojej komunikacji.

² Zapis terminu głuchy z małej litery wskazuje na przyjęcie medycznej perspektywy, w której głuchota rozumiana jest jako pewna niepełnosprawność, a słyszący stają się synonimem normy i wzoru, do którego głuche osoby powinny dążyć poprzez rehabilitację (Podgórska-Jachnik 2013). Natomiast określenie Głuchy zapisane z użyciem wielkiej litery wskazuje na przyjęcie perspektywy językowo-kulturowej, w której Głusi są postrzegani jako członkowie mniejszości językowej, posługującej się językiem migowym oraz jako osoby zanurzone w kulturze Głuchych (Tomaszewski i Krzysztofiak 2017). Jest to stanowisko emancypacyjne, nie podkreślające deficytów, lecz wskazujące na wartości, jakie niesie ze sobą głuchota. Stosowana ortografia G/głuchy pozostawia wolność interpretacyjną (Podgórska-Jachnik 2013), ponieważ każda G/głucha osoba powinna mieć możliwość samodzielnego wybrania terminu najlepiej opisującego jej własne postrzeganie głuchoty i siebie.

³ Wykładnikiem niemanualnym pytań szczegółowych (ang. *wh-questions*) w ASL-u są zmarszczone brwi, które łączą się z manualnym znakiem migowym (Baker i Padden 1978). W języku angielskim taka mimika wyraża negatywne uczucia (Ekman 1979). Według Pyers i Emmorey (2008) CODA marszczą brwi zadając pytania szczegółowe w języku angielskim, mimo że nieznająca ASL interlokutor może odczytać to jako wyraz negatywnych emocji, a nie jako gramatyczny wykładnik pytania.

⁴ Warto wspomnieć, że poza dwujęzycznością foniczną oraz migowo-mówioną istnieje również dwujęzyczność obejmująca dwa języki migowe (Kotowicz 2019), która stanowi odrębny sposób wykorzystywania dwóch języków niż te dwa, którym poświęcono uwagę w niniejszym artykule.

PRZEŁĄCZANIE KODÓW

Przełączanie kodów⁵ (ang. *code-switching*) definiowane jest jako naprzemienne używanie dwóch języków w jednym dyskursie, zdaniu lub wypowiedzi językowej (Clyne 1987; Genesee 1989; Poplack 2004). Początkowo było ono postrzegane negatywnie jako wynik braku kompetencji osób dwujęzycznych, które nie znając słów lub struktur gramatycznych w jednym języku, posilkowały się drugim językiem. Obecnie uważa się (Poplack 1980; Yow Tan i Flynn 2018), że przełączanie kodów może być wskaźnikiem wysokich kompetencji dwujęzycznych. Alternatywne używanie dwóch kodów często obserwuje się w dwujęzycznych społecznościach, które biegle posługują się dwoma językami fonicznymi (Poplack 2004).

Przełączanie kodów występuje zarówno w dwujęzyczności fonicznej jak i migowo-fonicznej. Jednakże w tej ostatniej jego powszechność wydaje się być mniejsza: dotychczasowe analizy wskazują, że naprzemienne używanie języka mówionego i języka migowego stosunkowo rzadko pojawia się w wypowiedziach CODA, zarówno w okresie dzieciństwa (Petitto et al. 2001), jak i w dorosłości (Emmorey, Borinstein i Thompson 2005). Emmorey, Borinstein, Thompson i Gollan (2008) przeprowadzili badania nad przełączaniem kodów wśród amerykańskiej społeczności dorosłych CODA, którzy używali ASL-u oraz języka angielskiego w codziennej komunikacji. W analizowanych danych tylko 6% produkowanych przez CODA wypowiedzi zawierało przełączanie się pomiędzy językami. Warto wspomnieć, że w tym badaniu wykorzystano zadania elicytacyjne, w których badany rozmawiał z drugą słyszącą osobą mającą G/głuchych rodziców.

ŁĄCZENIE KODÓW

Łączenie kodów⁶ (ang. *code-blending*) to spontaniczne, naturalne i symultaniczne wykorzystanie języka migowego i języka mówionego w tym samym

⁵ W niniejszym artykule wprowadzono szeroką definicję przełączania kodów (proponowaną m.in. przez: Głuszkowski 2013; Northeast 2018). Natomiast Muysken (2000) dodatkowo wskazuje na istnienie dwóch odrębnych zjawisk: łączenia kodów (ang. *code-switching*), czyli naprzemiennego wykorzystania dwóch języków w wypowiedzi, oraz mieszania języków (ang. *code-mixing*), które polega na pojawieniu się obu języków (leksemów lub cech gramatycznych) w jednym zdaniu (podobnie przyjmują m.in.: Brice i Anderson (1999) i Meisel (1989)).

⁶ Propozycja tłumaczenia tego terminu pojawiła się w polskiej literaturze na razie tylko w tekście Kotowicz (2019) i została ona wykorzystana w niniejszym artykule po to, aby zachować spójność terminologiczną, niemniej jednak w przyszłości mogą pojawić się trafniejsze tłumaczenia tego pojęcia.

czasie. Należy podkreślić, że jest to zjawisko unikatowe dla dwujęzyczności migowo-mówionej, gdyż w przypadku dwujęzyczności fonicznej nie ma fizycznej możliwości symultanicznego wyprodukowania słów w dwóch językach w tym samym czasie (Lillo-Martin et al. 2014).

Według dotychczasowej literatury (Lillo-Martin et al. 2014) CODA stonkowo często produkują język migowy i język foniczny równolegle. W wieku dziecięcym CODA łączą kody w sposób spontaniczny. W badaniach Van den Bogaerde i Baker (2005) ponad 75% dziecięcych wypowiedzi w języku migowym zawierało symultaniczne elementy języka fonicznego. Według danych zebranych przez Emmorey i in. (2008) 36% wypowiedzi dorosłych CODA zawierało łączenie kodów, jeżeli konwersacja była prowadzona z drugą osobą CODA. Elementy języka migowego pojawiały się również w mówionych wypowiedziach CODA podczas rozmów z osobami, które nie znają języka migowego (Casey i Emmorey 2008).

Dzięki analizie semantycznej amerykańscy badacze (Emmorey et al. 2008) wyróżnili następujące zjawiska: 1. semantycznie ekwiwalentne łączenie kodów (ang. *semantic equivalent code-blends*) oraz 2. semantycznie nieekwiwalentne łączenie kodów (ang. *semantic non-equivalent code-blends*). W pierwszym przypadku wyrazy w obu językach mogą być uznane za tłumaczeniowe odpowiedniki (np. słowo „ptak” w języku fonicznym oraz znak migowy PTAK⁷), natomiast w drugim nie, w wyniku czego mogą zawierać dwie różne informacje (np. słowo w języku fonicznym „Twitty” i znak migowy PTAK) (Emmorey et al. 2008). Większość słów produkowanych symultanicznie w języku fonicznym i w języku migowym jest ekwiwalentna semantycznie (Emmorey et al. 2008), co potwierdzają badania Petitto et al. (2001), w których wskazano, że łączenie kodów jest w 89% spójne semantycznie w wypowiedziach CODA. Zaś w analizie wypowiedzi dorosłych CODA (Emmorey et al. 2008) semantyczne ekwiwalenty stanowiły 82% wszystkich zaobserwowanych zjawisk łączenia kodów.

W badaniach dotyczących łączenia kodów naukowcy (Emmorey et al. 2008) wykorzystują teorię ramy językowej (MLF, *matrix language frame*) (Myers-Scotton 1993), która odnosi się do przełączania kodów w dwujęzyczności fonicznej⁸. W MLF wskazuje się na występowanie nierównomiernego udziału języków w wypowiedzi i proponuje się wykorzystanie określeń: języka matrycy (ang.

⁷ W lingwistyce migowej przyjęto konwencję, według której znaki języka migowego zapisuje się wielkimi literami (Rutkowski i Łozińska 2011).

⁸ We wcześniejszych publikacjach (np. Myers-Scotton 1993) MLF odnosiła się do przełączania kodów, a później Myers-Scotton (2002) zaaplikowała MLF również do innych zjawisk powstających w wyniku kontaktów językowych np. atrycji, interferencji.

matrix language) oraz języka wbudowanego⁹ (ang. *embedded language*). Ten podział został również wprowadzony do analizy łączenia kodów przez Emmorey i in. (2008) i tym samym wyróżniono: 1. zdania z językiem migowym jako językiem matrycą (z dominującym językiem migowym i uzupełniającym językiem fonicznym) oraz 2. zdania z językiem fonicznym jako językiem matrycą i językiem migowym jako językiem wbudowanym. Opisana adaptacja teorii ramy językowej zostanie wykorzystana w prezentowanych analizach łączenia kodów: PJM-u i języka polskiego u CODA żyjących w Polsce, przy czym Emmorey i in. (2008) odnosiła MLF do zdań, a w niniejszych badaniach zostanie ona rozszerzona na całą wypowiedź.

SYMULTANICZNA KOMUNIKACJA

Symultaniczna komunikacja (SimCom, ang. *simultaneous communication*) jest sposobem porozumiewania się, w którym dominującym elementem jest język foniczny, a jego gramatyka jest osią całej wypowiedzi, przy czym równolegle wykonuje się znaki manualne (Maxwell 1990; Newell et al. 1990). Mowa produkowana podczas SimCom-u jest wolniejsza niż normalna wypowiedź w języku fonicznym, co tłumaczy się faktem dostosowywania tempa mówienia do migania (Whitehead et al. 2004). Elementy manualne mogą być w pewnym stopniu związane z językiem migowym, jednakże zazwyczaj przekaz produkowany manualnie jest podobny do systemu językowo-migowego (SJM), czyli sztucznie stworzonego manualnego subkodu języka fonicznego (Pyers i Emmorey 2008). Symultaniczna komunikacja może więc przybierać bardzo różne formy, w których możliwe jest większe wykorzystanie języka migowego albo przejście do systemu językowo-migowego. To ostatnie zjawisko zazwyczaj obserwuje się w sytuacji długotrwałego równoległego wykorzystywania komunikacji manualnej i języka fonicznego (Maxwell 1990). SimCom występuje również w wypowiedziach CODA, szczególnie w sytuacjach, w których część rozmówców jest G/głucha, a część nie zna języka migowego. Jest wtedy uznawany za formę dostosowania wypowiedzi do różnych potrzeb komunikacyjnych rozmówców (Pyers i Emmorey 2008).

CEL PREZENTOWANYCH BADAŃ I PYTANIA BADAWCZE

Celem prezentowanych analiz było sprawdzenie, czy według CODA w ich komunikacji występują wybrane zjawiska językowe związane z kontaktem PJM-u

⁹ Tłumaczenia terminów podano za Northeast, która wskazuje różne propozycje tłumaczenia angielskiego *embedded language*: wtrącony, zakorzeniony, nadbudowany, ale jednocześnie przedstawia przekonującą argumentację za określeniem język wbudowany (Northeast 2018).

i języka polskiego, a także określenie przez nich możliwych przyczyn występowania tych zjawisk. Skupiono się na trzech zjawiskach: przełączaniu kodów, łączeniu kodów (na dwa możliwe sposoby: wypowiedź z językiem migowym jako językiem matrycą oraz wypowiedź z językiem fonicznym jako językiem matrycą) oraz symultanicznej komunikacji.

OSOBY BADANE

Osoby badane były rekrutowane poprzez organizacje zrzeszające CODA (np. Stowarzyszenie CODA Polska) oraz jednostki zajmujące się analizą języka migowego (np. Pracownię Lingwistyki Migowej przy Uniwersytecie Warszawskim). Badani byli proszeni o wypełnienie Kwestionariusza językowego dla słyszających osób mających G/głuchych rodziców: podanie podstawowych informacji o sobie (np. wiek, płeć, wykształcenie, występowanie ubytku słuchu u członków rodziny), a następnie odpowiedzenie na pytania dotyczące użytkowania języków. Wszyscy uczestnicy zostali poinformowani o celu badania i jego przebiegu, a ich udział był świadomy i dobrowolny.

Przebadano 32 osoby CODA (liczba, ang. *number*, $N = 32$): 25 kobiet i 7 mężczyzn ($\text{♀} = 25$, $\text{♂} = 7$), w wieku od 18 do 55 lat (średnia, ang. *mean*, $M = 32$, odchylenie standardowe, ang. *standard deviation*, $SD = 9$), o różnym poziomie wykształcenia (podstawowe ($N = 1$), średnie ($N = 13$), wyższe ($N = 18$)). Ojcowie wszystkich badanych byli G/głusi ($N = 32$), z czego 26 ojców posługiwało się PJM-em w codziennej komunikacji (pozostali ojcowie wykorzystywali mieszane sposoby komunikacji, np. PJM i odczytywanie mowy z ust). Większość matek była G/głucha ($N = 29$), a w dwóch przypadkach słabosłysząca ($N = 2$). Wszystkie G/głuche matki posługiwały się manualnymi sposobami komunikacji: 20 matek tylko PJM-em, a pozostałe dodatkowo innymi formami porozumiewania się np. językiem polskim. Jedna matka była słyszącą osobą i była jedynym rodzicem porozumiewającym się ze swoim słyszącym dzieckiem tylko i wyłącznie za pomocą języka fonicznego. Podstawowe dane dotyczące osób badanych umieszczono w tabeli 1.

Wszyscy CODA aktualnie korzystają z PJM-u: 29 badanych codziennie, 2 – raz w tygodniu i 1 osoba raz na miesiąc. Osoby badane określały swoje kompetencje na siedmiostopniowej skali, na której 1 oznaczało słabą znajomość PJM-u, a 7 – doskonałą. Na podstawie tej samooceny badani uzyskali wysokie wyniki: średnia i mediana wynosiły 6 ($M = 6.19$, $SD = 0.931$ oraz $Med = 6$ (mediana, ang. *median*)).

Tabela 1. Podstawowe dane dotyczące osób badanych

	Kryterium	Liczba osób
Płeć	Mężczyźni	$N = 7$
	Kobiety	$N = 25$
Wykształcenie	Podstawowe	$N = 1$
	Średnie	$N = 13$
	Wyższe	$N = 18$
Matka	G/głucha	$N = 29$
	Słabosłysząca	$N = 2$
	Słyszająca	$N = 1$
Ojciec	G/głuchy	$N = 32$
	Słabosłyszący	$N = 0$
	Słyszący	$N = 0$
Komunikacja z matką	PJM	$N = 20$
	Język polski	$N = 1$
		(słyszająca matka)
	PJM oraz język polski	$N = 7$
	Język polski z elementami manualnymi	$N = 2$
	PJM oraz SJM	$N = 1$
Komunikacja z ojcem	PJM oraz czytanie z ust	$N = 1$
	PJM	$N = 26$
	Język polski	$N = 0$
	PJM oraz język polski	$N = 3$
	Język polski z elementami manualnymi	$N = 0$
	PJM oraz SJM	$N = 2$
Aktualna częstość używania PJM-u	PJM oraz czytanie z ust	$N = 1$
	Codziennie	$N = 29$
	Raz w tygodniu	$N = 2$
	Raz w miesiącu	$N = 1$

NARZĘDZIE BADAWCZE

Prezentowane dane zebrano za pomocą Kwestionariusza językowego dla CODA, który przygotowano na podstawie istniejących wcześniej narzędzi: *Kwestionariusza językowego dla osób dwujęzycznych* stworzonego przez Laboratorium Psychologii Języka i Dwujęzyczności „LangUsta” (Instytut Psychologii Uniwersytetu Jagiellońskiego) oraz *Background Questionnaire CODA* autorstwa Halla i Bavelier (Hall i Bavelier 2011). Kwestionariusz miał na celu zebranie informacji o doświadczeniu językowym CODA uwzględniając specyfikę funkcjonowania komunikacyjnego tej grupy osób dwujęzycznych. Wyszczególniono pytania związane z następującymi zagadnieniami: 1. aktualna znajomość języków, 2. wcześniejsze doświadczenia językowe, 3. doświadczenie w tłumaczeniu oraz 4. zjawiska wynikające z kontaktu języków: PJM-u i języka polskiego. W przedstawionej analizie skupiono się głównie na wynikach z ostatniej części kwestiona-

riusza¹⁰, która zawierała 9 pytań: 8 pytań zamkniętych oraz jedno pytanie otwarte. Pytania zamknięte zawierały po 2 pytania do każdego z 4 wybranych zjawisk językowych: 1. przełączania kodów, 2. łączenia kodów: 2.1. wypowiedź z językiem migowym jako językiem matrycą, 2.2. wypowiedź z językiem fonicznym jako językiem matrycą oraz 3. symultanicznej komunikacji. Za każdym razem pytano, czy badanemu zdarza się porozumiewać w dany sposób (możliwe odpowiedzi: tak/nie). W przypadku odpowiedzi pozytywnej proszono o wybranie interlokutora, z którym się to dzieje (możliwość wskazania jednej lub kilku opcji z listy: G/głuchy, CODA, słyszący znający PJM, słyszący nie znający PJM-u¹¹, bez znaczenia na osobę). W ostatnim pytaniu, które miało charakter otwarte, proszono o podanie przyczyn tych zjawisk (pytanie brzmiało: „Z jakiego powodu zdarza się Panu/ Pani mieszać języki?”).

WYNIKI

W niniejszym badaniu analizie poddano dane zebrane za pomocą kwestionariusza, w którym badani opisywali swoje doświadczenia językowe. Wzięto pod uwagę występowania kluczowych zjawisk językowych (mierzone liczbą osób, zgłaszających występowanie danego zjawiska) i obliczono istotność statystyczną raportowanych różnic pomiędzy osobami, które obserwują u siebie dane zjawiska, a tymi, które nie zauważyły tego typu zjawisk w swoim doświadczeniu językowym (obliczenia dokonano na podstawie testu chi-kwadrat). Pozwoliło to na określenie, czy te zjawiska językowe występują u znaczącej większości badanych, innymi słowy, czy są one zgłaszane przez istotnie statystyczną większość badanych CODA. Następnie analizie poddano rodzaj interlokutorów, z którymi występują dane zjawiska językowe oraz przyczyny, które według badanych sprawiły, że w ich doświadczeniu językowym występowały te zjawiska.

¹⁰ Pozostałe dane zebrane za pomocą Kwestionariusza językowego dla słyszących osób mających G/głuchych rodziców zostały przedstawione w publikacji poświęconej doświadczeniu językowemu CODA, ze szczególnym uwzględnieniem PJM-u jako języka ich dziedzictwa (Kotowicz et al. 2021). Do wcześniejszych analiz (Kotowicz et al. 2021) nie włączono zagadnienia kontaktu PJM-u i fonicznej polszczyzny, chcąc poświęcić cały artykuł tym zjawiskom językowym, które wydają się być ważne dla migowo-mówionej dwujęzyczności.

¹¹ Warto zwrócić uwagę, że badani mogli wybrać słyszącą osobę nie znającą PJM-u jako interlokutora, w kontakcie z którym pojawiają się zjawiska wynikające z kontaktu PJM-u i fonicznej polszczyzny. Zdecydowano się na wyróżnienie takiej odpowiedzi ze względu na to, że istnieje możliwość niedostosowania języka komunikatu i kierowania w stronę osoby jednojęzycznej wypowiedzi obejmującej dwa języki, w tym także możliwość zamigania (i wtrącania słów w języku polskim) do osoby nie znającej PJM-u. Takie zjawiska są opisywane w doświadczeniu komunikacyjnym osób dwujęzycznych (Emmorey et al. 2005; Poplack 1980).

ANALIZA WYSTĘPOWANIA NASTĘPUJĄCYCH ZJAWISK JĘZYKOWYCH

a) Przełączanie kodów

Przełączanie kodów definiowano jako przechodzenie w trakcie jednej wypowiedzi pomiędzy PJM-em i językiem polskim. Nie zaobserwowano, aby występowanie tego zjawiska deklarowała istotnie statystycznie większa liczba osób ($\chi^2(1, N = 32) = 1.125, p = .289$). Dziewiętnaście osób (59%) zadeklarowało, że przełącza się między kodami, a trzynaście (41%) raportowało, że tego nie robią. Wyniki te zostały przedstawione na Wykresie 1. Dodatkowo, w Tabeli 2 zawarto informację na temat interlokutora, z którym CODA przełącza się z jednego języka na drugi w tej samej wypowiedzi: analizując skrajne wyniki należy wskazać, że najwięcej osób wybrało inną osobę słyszącą znającą język migowy ($N = 13$, czyli 41%), najmniej – inną osobę słyszącą nie znającą języka migowego ($N = 2$, czyli 6%), a dziesięć osób zadeklarowało, że zdarza im się przełączać pomiędzy językami w rozmowach z innymi CODA.

b) Łączenie kodów

Łączenie kodów rozumiano jako symultaniczne wykorzystanie PJM-u i języka polskiego w tym samym czasie. Odnosząc się do teorii ramy językowej (MLF) wyróżniono dwa możliwe sposoby łączenia kodów, które poniżej zostały poddane analizie.

I. WYPOWIEDŹ Z JĘZYKIEM MIGOWYM JAKO JĘZYKIEM MATRYCĄ

Ten typ wypowiedzi rozumiany jest tutaj jako wypowiedź w PJM-ie z wtrąconymi słowami w języku polskim. To zjawisko jest popularne wśród CODA ($\chi^2(1, N = 32) = 6.12, p = .013$), którzy w większości ($N = 23$, czyli 72%) zadeklarowali, że zdarza się im podczas migania równocześnie wtrącać słowa w języku polskim, podczas gdy tylko dziewięć CODA (28%) określiło, że nie mają takiego doświadczenia. Wyniki zostały zaprezentowane na Wykresie 1. Badani deklarowali, że wtrącanie słów w języku fonicznym zdarza im się najczęściej w rozmowie z G/głuchą osobą ($N = 17$, czyli 53%) lub z osobą słyszącą znającą język migowy ($N = 15$, czyli 47%), rzadziej z innymi CODA ($N = 8$, czyli 25%), a najrzadziej z osobą słyszącą nie znającą języka migowego ($N = 2$, czyli 6%). Te wyniki można odnaleźć w tabeli 2.

II. WYPOWIEDŹ Z JĘZYKIEM FONICZNYM JAKO JĘZYKIEM MATRYCĄ

Wypowiedź ta została zdefiniowana jako wypowiedź w języku polskim z pojedynczymi znakami migowymi. To zjawisko zdarza się zdecydowanej większości CODA, a różnica ta jest istotna statystycznie ($\chi^2(1, N = 32) = 10.125, p = .001$). Aż dwadzieścia pięć osób badanych (78%) podało, że występuje u nich takie zjawisko, a tylko siedem (22%) osób nie miewa takich doświadczeń. Wykres 1 ilustruje te wyniki. W Tabeli 2 widać, że najczęściej zdarza się to w kontaktach z osobą słyszącą znającą język migowy ($N = 19$, czyli 59%), a najrzadziej ze słyszącymi osobami nie znającymi języka migowego ($N = 3$, czyli 9%). Trzynastu badanych (41%) deklarowało, że w ich wypowiedziach takie zjawisko pojawia się w kontaktach z innym CODA.

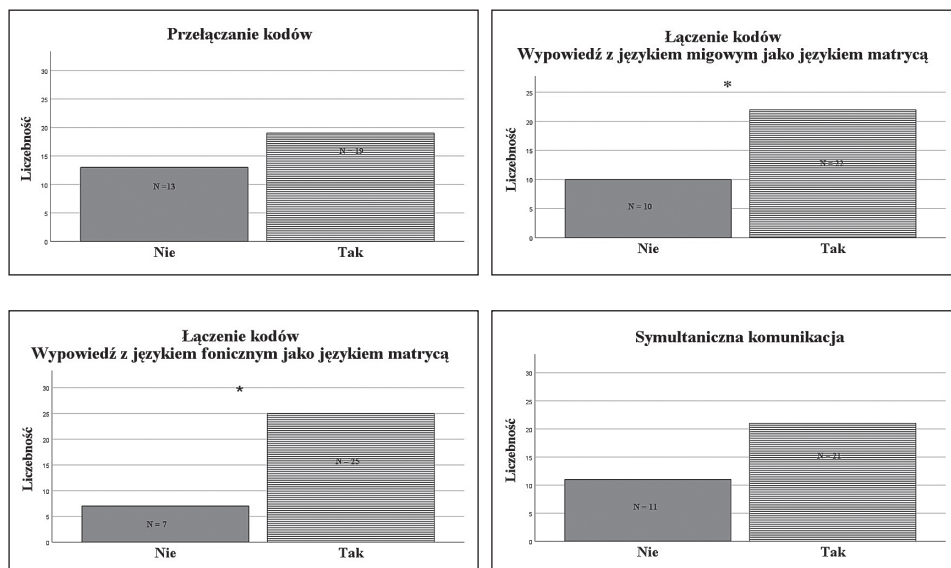
a) Symultaniczna komunikacja

Symultaniczna komunikacja została określona jako równoległe wykorzystywanie komunikacji manualnej i języka polskiego. Nie stwierdzono, aby to zjawisko było powszechnie zgłaszane przez CODA ($\chi^2(1, N = 32) = 3.12, p = .077$). Liczba osób deklarujących, że wykorzystuje równoległą komunikację w języku migowym i w mowie ($N = 21$, czyli 66%) nie różni się statystycznie od liczby osób, które mówią, że nie korzystają z takiej formy porozumiewania się ($N = 11$, czyli 34%). Wyniki te zostały zaprezentowane na Wykresie 1. Symultaniczna komunikacja pojawia się w kontaktach ze słyszącą osobą znającą język migowy ($N = 13$, czyli 34%), a tylko 2 badanych zadeklarowało, że zdarza się im to w kontaktach ze słyszącą osobą nie znającą języka migowego (Tabela 2).

2. PRZYCZYNY POJAWIANIA SIĘ WYBRANYCH ZJAWISK JĘZYKOWYCH ZWIĄZANYCH Z KONTAKTEM PJM-U I JĘZYKA POLSKIEGO

Osoby badane samodzielnie określały to, dlaczego zdarza się im mieszać PJM i język polski, odpowiadając na pytanie otwarte w kwestionariuszu. Na podstawie otrzymanych wyników wyróżniono 4 kategorie powodów mieszania języków oraz jedną kategorię zawierającą przypadki, które trudno było zaklasyfikować (tzw. inne przyczyny). W ten sposób określono 4 rodzaje przyczyn mieszania języków przez CODA: 1. automatyczne działanie/ przyzwyczajenie ($N = 8$, czyli 25%), 2. brak słów w danym języku ($N = 7$, czyli 22%) 3. dostosowanie się do potrzeb interlokutora ($N = 6$, czyli 19%), 4. wygodna komunikacja ($N = 5$, czyli 16%), oraz 5. inne przyczyny ($N = 4$, czyli 13%). Jako przykład podania innej przyczyny warto przytoczyć odpowiedź jednej CODA, która poprzez mieszanie

języków wyraża swoją odrębność kulturową: „traktuję to jako uzupełnienie, chęć ekspresji, akcentowanie, a czasem w formie humoru, do żartów”.

Wykres 1. Liczba osób deklarujących wykorzystanie poszczególnych rodzajów mieszania języków: PJM-u oraz języka polskiego

WNIOSKI I DISKUSJA

W niniejszym artykule opisano pierwsze w Polsce badania nad tym, czy dorośli CODA deklarują, że w ich komunikacji występują zjawiska językowe powstające w kontakcie PJM-u i języka polskiego. Analizy wskazują, że większość osób badanych uważa, że łączy kody zarówno w sytuacji, w której językiem matrycą jest PJM, ale także wtedy, gdy językiem dominującym jest język foniczny. Natomiast przełączanie się pomiędzy językami i symultaniczna komunikacja nie są zjawiskami powszechnie deklarowanymi jako część doświadczenia komunikacyjnego, choć według niektórych CODA występują w ich repertuarze językowym.

Otrzymane wyniki badań przeprowadzonych w Polsce są spójne z danymi dotyczącymi językowych praktyk, które obserwuje się w innych społecznościach CODA, np. w USA (Emmorey et al. 2005) lub Holandii (Van den Bogaerde i Baker 2005). Zagraniczne badania (np. Lillo-Martin et al. 2014) wykazują, że łączenie kodów jest tam powszechnym zjawiskiem, bez względu na to, czy

Tabela 2. Dane dotyczące tego, z kim rozmawiają CODA, gdy występują dane zjawiska językowe

Z kim rozmawiają CODA?	Liczba osób							
	Przełączanie kodów		Łączenie kodów				Symultaniczna komunikacja	
			Wypowiedź z językiem migowym jako językiem matrycą		Wypowiedź z językiem fonicznym jako językiem matrycą			
	TAK	NIE	TAK	NIE	TAK	NIE	TAK	NIE
G/głuchy	<i>N</i> = 11	<i>N</i> = 8	<i>N</i> = 17	<i>N</i> = 6	<i>N</i> = 13	<i>N</i> = 12	<i>N</i> = 11	<i>N</i> = 8
CODA	<i>N</i> = 10	<i>N</i> = 9	<i>N</i> = 8	<i>N</i> = 15	<i>N</i> = 13	<i>N</i> = 12	<i>N</i> = 10	<i>N</i> = 9
słyszająca osoba znająca język migowy	<i>N</i> = 13	<i>N</i> = 6	<i>N</i> = 15	<i>N</i> = 8	<i>N</i> = 19	<i>N</i> = 6	<i>N</i> = 13	<i>N</i> = 6
słyszająca osoba nie znająca języka migowego	<i>N</i> = 2	<i>N</i> = 17	<i>N</i> = 2	<i>N</i> = 21	<i>N</i> = 8	<i>N</i> = 17	<i>N</i> = 2	<i>N</i> = 17
osoba nie ma znaczenia	<i>N</i> = 2	<i>N</i> = 17	<i>N</i> = 1	<i>N</i> = 22	<i>N</i> = 3	<i>N</i> = 22	<i>N</i> = 2	<i>N</i> = 17

językiem matrycą jest język migowy czy język foniczny. Rzadko natomiast obserwuje się przełączanie kodów lub symultaniczną komunikację. Przedstawione w niniejszym artykule dane samoopisowe oraz nakreślony we wcześniejszych zagranicznych publikacjach wzorzec zachowań językowych różni się od wzorca obserwowanego w dwujęzyczności fonicznej, w której przełączanie się pomiędzy językami jest stosunkowo popularną praktyką językową, choć w pewnym stopniu zależną od kultur i krajów (Poplack 1980, 2004). Na podstawie zebranych danych oraz wcześniejszej literatury można zatem wnioskować o istnieniu pewnych specyficznych cech dwujęzyczności migowo-mówionej, które odróżniają ją od dwujęzyczności fonicznej.

Ciekawe okazały się również informacje dotyczące interlokutora, w komunikacji z którym pojawiają się analizowane zjawiska językowe: badani najczęściej deklarowali, że ma to miejsce w rozmowach ze słyszającą osobą znającą język migowy (w przypadku trzech na cztery badane zjawiska: przełączania kodów, łączenia kodów z językiem fonicznym jako językiem matrycą oraz symultanicznej komunikacji) lub z G/głuchą osobą (w sytuacji łączenia kodów z językiem migo-

wym jako językiem matrycą). Co ciekawe inni CODA byli wymieniani jako rozmówcy, w kontaktach, z którymi badane zjawiska zachodzą, ale nie byli nigdy najliczniej raportowani. Otrzymany wynik zadziwia, szczególnie w kontekście literatury, która charakteryzuje społeczność CODA m. in. poprzez występowanie tzw. *CODA talk* – specyficznego sposobu komunikacji pomiędzy CODA, polegającego na tworzeniu interjęzyka, (najczęściej języka fonicznego zmienionego pod wpływem języka migowego) i opierającego się na znajomości języka migowego oraz języka fonicznego, jak również kultury G/głuchych osób i specyfiki ich komunikacji (Preston 1994). Przykładowo Bishop i Hicks (2005) badały pisemne wypowiedzi CODA, w których zaobserwowano znaczący wpływ ASL-u na teksty pisane po angielsku. Jednakże dotychczas nie przeprowadzono badań, które wskazywałyby na istnienie *CODA talk* w polskiej społeczności CODA. Niezwykle interesującym byłoby zweryfikowanie czy to zjawisko faktycznie występuje, na ile jest popularne i czy ma ono charakter rdzennie polski, czy zostało zainspirowane tym, jak funkcjonują społeczności CODA w innych krajach.

Jako przyczyny wybranych zjawisk językowych badani wymieniali: 1. automatyczne działanie/przyzwyczajenie, 2. brak słów w danym języku, 3. dostosowanie się do potrzeb interlokutora, 4. wygodna komunikacja lub też 5. inne powody, które nie zostały skategoryzowane. Należy w tym miejscu podkreślić, że wymieniane przez badanych przyczyny mają swoje źródło w dotychczasowej wiedzy na temat funkcjonowania osób dwujęzycznych. Emmorey i in. (2008) również podaje automatyczne działanie/przyzwyczajenie jako jedno z wytłumaczeń występowania zjawisk symultanicznej komunikacji, przełączania oraz łączenia kodów. Badacze wiążą je ze wzorcami prezentowanymi CODA przez ich G/głuchych rodziców, którzy w dużej mierze łączą oba języki, czasem przełączają się między nimi, ale rzadko stosują wyizolowane jednojęzyczne wypowiedzi (Van den Bogaerde i Baker 2005). Przełączanie się pomiędzy kodami może być spowodowane brakiem adekwatnego do sytuacji słownictwa w jednym z języków, co związane jest z dwoma faktami: po pierwsze, osoby dwujęzyczne mogą mieć mniejszy zasób słownikowy w każdym ze swoich języków niż osoby jednojęzyczne (Białystok et al. 2010) oraz wolniejszy dostęp leksykalny (Gollan et al. 2005), a po drugie, może u nich częściej występować zjawisko „mam to na końcu języka” (TOT, ang. *tip-of-the-tongue*) polegające na tym, że pojawia się problem z wydobyciem danego słowa z pamięci (Gollan et al. 2014; Gollan i Silverberg 2001). Równie zasadna wydaje się kolejna przyczyna podana przez osoby badane: dostosowanie się do potrzeb rozmówcy (Preston 1994). Badani zwracają również uwagę, że komunikacja z wykorzystaniem obu języków jest wygodna, co jest spójne z wynikami badań wykorzystujących metody neuroobrazowania (Blanco-Elorrieta, Emmorey i Pyllkänen 2018), które wskazują, że łączenie kodów nie jest bardziej

obciążające poznawczo niż produkcja jednego języka¹² (nie powoduje dodatkowej aktywności w przedniej części kory zakrętu obręczy (ACC, ang. *anterior cingulate cortex*)).

Należy również podkreślić, że prezentowane dane zebrano za pomocą specjalnie stworzonego do tego celu Kwestionariusza językowego, a zatem zgromadzony materiał miał charakter samoopisowy. Otrzymane dane sugerują, że badani mają samoświadomość dotyczącą dwujęzyczności migowo-mówionej, co było widoczne między innymi w odpowiedziach na pytanie otwarte, które zawierały refleksje na temat funkcjonowania dwujęzycznego umysłu. Równocześnie należy wspomnieć, że dane kwestionariuszowe powinny w przyszłości zostać wzbogacone i zweryfikowane analizą językoznawczą wypowiedzi CODA.

Na koniec warto podkreślić, że prezentowane analizy mają nie tylko znaczenie językoznawcze, ale są również bardzo istotne dla samej społeczności CODA, która z coraz większą świadomością walczy o swoją tożsamość i pragnie stworzyć obraz wspólnych doświadczeń dotyczących także unikalnych zjawisk językowych występujących w przypadku dwujęzyczności migowo-mówionej (Czajkowska-Kisil i Laskowska-Klimczewska 2014; Singleton i Tittle 2000).

BIBLIOGRAFIA

- Baker C., Padden C., 1978, *Focusing on the nonmanual components of ASL*, [w:] *Understanding language through sign language research*, red. P. Siple, s. 27–57.
- Bialystok E., Luk G., Peets K., Yang S., 2010, *Receptive vocabulary differences in monolingual and bilingual children*, “Bilingualism”, 13(4), s. 525–531. <https://doi.org/10.1017/S1366728909990423>
- Blanco-Elorrieta E., Emmorey K., Pyllkkänen L., 2018, *Language switching decomposed through MEG and evidence from bimodal bilinguals*, “Proceedings of the National Academy of Sciences”, 115(39), 9708–9713. <https://doi.org/10.1073/pnas.1809779115>
- Brice A., Anderson R., 1999, *Code mixing in a young bilingual child*, “Communication Disorders Quarterly”, 21, s. 17–22. <https://doi.org/10.1177/152574019902100103>
- Casey S., Emmorey K., 2008, *Co-speech gesture in bimodal bilinguals*, “Language & Cognitive Processes”, 24(2), s. 290–312. <https://doi.org/10.1080/01690960801916188>.Co-speech
- Clyne M., 1987, *Constraints on code switching: How universal are they?*, “Linguistics”, 25(4), s. 739–764. <https://doi.org/10.1515/ling.1987.25.4.739>
- Czajkowska-Kisil M., Laskowska-Klimczewska A., 2014, *Coda. Inność nie rozpoznana*, [w:] *Sytuacja osób głuchych w Polsce. Raport zespołu ds. g/Głuchych przy Rzeczniku Praw Obywatelskich*, s. 114–128.

¹² Jest to swoiste uproszczenie, ponieważ włączenie drugiego języka i symultaniczna produkcja nie powodowały dodatkowej aktywności w mózgu, ale wyłączenie drugiego języka i powrót do jednego języka już tak. Jest to kwestia wymagająca dłuższej dyskusji.

- Ekman P., 1979, *About brows: Emotional and conversational signals*, [w:] *Human ethology: Claims and limits of a new discipline*, red. M. von Cranach, K. Foppa, W. Lepenies, D. Ploog, s. 169–248.
- Emmorey K., Borinstein H.B., Thompson R., 2005, *Bimodal bilingualism: Code-blending between spoken English and American Sign Language*, “ISB4: Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism”, s. 663–673.
- Emmorey K., Borinstein H.B., Thompson R., Gollan T.H., 2008, *Bimodal bilingualism*, “Bilingualism”, 11(1), s. 43–61. <https://doi.org/10.1017/S1366728907003203>
- Genesee F., 1989, *Early bilingual development: One language or two?*, “Journal of Child Language”, 16(1), s. 161–179. <https://doi.org/10.1017/S0305000900013490>
- Giezen M.R., Blumenfeld H.K., Shook A., Marian V., Emmorey K., 2015, *Parallel language activation and inhibitory control in bimodal bilinguals*, “Cognition”, 141, s. 9–25. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2015.04.009>
- Głuszkowski M., 2013, *Idiolektalne zróżnicowanie przełączania kodów w dwujęzyczności staro-wierców regionu suwalsko-augustowskiego*, „Acta Baltico-Slavica”, 37, s. 265–275. <https://doi.org/10.11649/abs.2013.017>
- Gollan T.H., Ferreira V.S., Cera C., Flett S., 2014, *Translation-priming effects on tip-of-the-tongue states*. *Language*, “Cognition and Neuroscience”, 29(3), s. 274–288. <https://doi.org/10.1080/01690965.2012.762457>
- Gollan T.H., Montoya R.I., Fennema-Notestine C., Morris, S.K., 2005, *Bilingualism affects picture naming but not picture classification*, “Memory and Cognition”, 33(7), s. 1220–1234. <https://doi.org/10.3758/BF03193224>
- Gollan T.H., Silverberg N.B., 2001, *Tip-of-the-tongue states in Hebrew–English bilinguals*, “Bilingualism: Language and Cognition”, 4(1), s. 63–83. <https://doi.org/10.1017/s136672890100013x>
- Grosjean F., 2013, *The Bilingual & the Bicultural Person In the Hearing: in the Deaf World*, “Sign Language Studies”, 1077(1), s. 307–320. <https://doi.org/10.1353/sls.1992.0020>
- Hall M.L., Bavelier D., 2011, *Background Questionnaire : CODA*.
- Kotowicz J., 2019, *Dwujęzyczność. Dwa języki mają wiele twarzy*, [w:] *Język w biegu życia*, red. M. Kielar-Turska, S. Milewski, s. 486–512.
- Kotowicz J., Tondos K., Wodniecka Z., 2021, *Doświadczenia językowe osób słyszących mających G/głuchych rodziców: polski język migowy jako język dziedzictwa*, „Prace Językoznawcze”, 4.
- Kovelman I., Shalinsky M.H., White K.S., Schmitt S.N., Berens M.S., Paymer N., Petitto L.A., 2009, *Dual language use in sign-speech bimodal bilinguals: fNIRS brain-imaging evidence*, “Brain and Language”, 109(2–3), s. 112–123. <https://doi.org/10.1016/j.bandl.2008.09.008>
- Kroll J.F., Bobb S.C., Wodniecka Z., 2006, *Language selectivity is the exception, not the rule: Arguments against a fixed locus of language selection in bilingual speech*, “Bilingualism”, 9(2), s. 119–135. <https://doi.org/10.1017/S1366728906002483>
- Kuder A., 2021, *Negation markers in Polish Sign Language (PJM)*, “Sign Language & Linguistics”, 24(1), s. 118–131. <https://doi.org/10.1075/sll.00055.kud>
- Lillo-Martin D., de Quadros R.M., Chen Pichler D., Fieldsteel Z., 2014, *Language choice in bimodal bilingual development*, “Frontiers in Psychology”, 5(October), s. 1–15. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.01163>
- Łozińska S., 2012, *Gramatyczne funkcje ruchu w polskim języku migowym (PJM)*, [w:] *Ruch w języku – język w ruchu*, red. K. Lisczyk-Kubina, M. Maciołka, s. 89–97.
- Marian V., Spivey M., 2003, *Competing activation in bilingual language processing: Within- and between-language competition*, “Bilingualism: Language and Cognition”, 6(2), s. 97–115. <https://doi.org/10.1017/s1366728903001068>

- Maxwell, M. M., 1990, Simultaneous Communication: The State of the Art, Proposals for Change, „Sign Language Studies”, 1069(1), 333–390. <https://doi.org/10.1353/sls.1990.0019>
- Meisel J.M., 1989, *Early differentiation of languages in bilingual children*, [w:] *Bilingualism across the Lifespan: Aspects of Acquisition; Maturity and Loss*, red. K. Hyltenstam, L. Obler, Cambridge, s. 13–40. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511611780.003>
- Muysken P., 2000, *Bilingual speech. A typology of code-mixing*, Cambridge. <https://doi.org/10.1353/lan.2002.0114>
- Myers-Scotton C., 1993, *Duelling languages: Grammatical structure in codeswitching*, Oxford.
- Myers-Scotton C., 2002, *Contact linguistics: Bilingual encounters and grammatical outcomes*, Oxford.
- Newell W., Stinson M., Castle D., Mallery-Ruganis D., Holcomb B.R., 1990, *Simultaneous Communication: A Description by Deaf Professionals Working in an Educational Setting*, „Sign Language Studies”, 1069(1), s. 391–414. <https://doi.org/10.1353/sls.1990.0023>
- Northeast K., 2018, *Kilka uwag o zastosowaniu modelu MLF. Forma rzeczownika w polsko-angielskim przelączaniu kodów*, „Polonica”, 38, s. 109–124. <https://doi.org/10.17651/polon.38.13>
- Petitto L.A., Katerelos M., Levy B.G., Gauna K., Tétreault K., Ferraro V., 2001, *Bilingual signed and spoken language acquisition from birth: implications for the mechanisms underlying early bilingual language acquisition*, „Journal of Child Language”, 28(2), s. 453–496. <https://doi.org/10.1017/S0305000901004718>
- Podgórska-Jachnik D., 2013, *Głusi: emancypacje*, Łódź.
- Poplack S., 1980, *Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español: toward a typology of code-switching*, „Linguistics”, 18, s. 581–618. <https://doi.org/10.1515/ling.1980.18.7-8.581>
- Poplack S., 2004, *Code-switching*, [w:] *Sociolinguistics. An international handbook of the science of language*, red. U. Ammon, N. Dittmar, K. Mattheier, P. Trudgill, s. 589–596.
- Preston P., 1994, *Mother father deaf. Living between sound and silence*, Harvard.
- Pyers J.E., Emmorey K., 2008, *The Face of Bimodal Bilingualism*, „Psychological Science”, 19(6), s. 531–535. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02119.x>
- Rutkowski P., Łozińska S., 2011, *Lingwistyka przestrzeni i ruchu. Komunikacja migowa a metody korpusowe*, Warszawa.
- Shook A., Marian V., 2012, *Bimodal bilinguals co-activate both languages during spoken comprehension*, „Cognition”, 124(3), s. 314–324. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2012.05.014>
- Singleton J.L., Tittle M.D., 2000, *Deaf Parents and Their Hearing Children*, „Journal of Deaf Studies and Deaf Education”, 5(3), s. 221–236.
- Świdziński M., Gałkowski T., 2003, *Studia nad kompetencją językową i komunikacją niesłyszących*, Warszawa.
- Tomaszewski P., Krzysztofiak P.K., 2017, *Paradygmat tożsamości u g/Głuchych: przegląd wybranych koncepcji*, [w:] *Edukacja niesłyszących – wczoraj, dziś i jutro*, red. E. Woźnicka, Łódź, s. 111–155.
- Van den Bogaerde B., Baker A.E., 2005, *Code mixing in mother-child interaction in deaf families*, „Sign Language & Linguistics”, 8(1/2), s. 151–174. <https://doi.org/10.1075/sll.8.1.08bog>
- Whitehead R.L., Schiavetti N., MacKenzie D.J., Metz D.E., 2004, *Intelligibility of speech produced during simultaneous communication*, „Journal of Communication Disorders”, 37(3), s. 241–253. <https://doi.org/10.1016/j.jcomdis.2003.10.001>
- Yow W.Q., Tan J.S.H., Flynn S., 2018, *Code-switching as a marker of linguistic competence in bilingual children*, „Bilingualism”, 21(5), s. 1075–1090. <https://doi.org/10.1017/S1366728917000335>

- Zaborniak-Sobczak M., 2021, *Language development and special educational needs of hearing children of deaf parents*, "New Educational Review", 64(2), s. 247–258. <https://doi.org/10.15804/tner.2021.64.2.20>
- Zaborniak-Sobczak M., Perenc L., 2017, *Wiedza językowa słyszących dzieci niesłyszących rodziców. Studium przypadku*, „Logopedia”, 46(1), s. 337–353.
- Zaorska M., 1996, *Sprawność językowa słyszących dzieci niesłyszących rodziców*, „Roczniki Pedagogiki Specjalnej”, 7, s. 444–455.